

BRONNEN VAN RESPECT

TER INLEIDING

De grote wereldreligies en het humanisme hebben, of zijn, bronnen van respect; het zijn tradities die mensen ertoe bewegen met respect met elkaar om te gaan. Hun bronnen voor respect zullen we nagaan, maar ik zou geen knip voor mijn neus waard zijn als ik u niet eerst op een aantal struikelblokken zou wijzen: er zou teveel afstand ontstaan tussen een universele overeenstemming tussen alle geloven op dit punt en de rauwe werkelijkheid waarmee elke overheid te maken heeft, lokaal, nationaal en internationaal. De grootste conflicten in de wereld ontstaan uit het niet accepteren van het anders-zijn van de ander. In die zin is ‘kolonialisme’ universeel: we doen alsof de ander precies is zoals wijzelf (en dat ook moet zijn). Ook als we zeggen dat ieder de ander moet respecteren, bedoelen we niet dezelfde aspecten van gedrag. Ik ken de codes die in andere culturen bij respect behoren niet of nauwelijks. Dat geldt al in ons land van de omgangsvormen van de verschillende groepen – niet alleen van diverse groepen migranten maar ook binnen de diverse groepen die al lang in dit land leven. In traditionele stamculturen was er helemaal geen universele moraal; men had en heeft alleen verplichtingen tegenover de eigen stam en vooral binnen de eigen familie. Bezit is familie- of stambezit en de rijke man zorgt voor wie tekort komt. Aan anderen heeft men geen boodschap; men behandelt hen naar bevind van zaken. Ik weet dat deze constatering niet plezierig en wellicht niet eens politiek-correct zijn maar ik heb geleerd voor de feiten te buigen. We moeten er dus op letten dat als we religieuze of seculiere levensbeschouwelijke bronnen aanboren, ze *niet* hetzelfde onder respect hoeven te verstaan. De problemen in de samenleving komen niet uit de overeenkomsten tussen tradities voort maar uit de verschillen. In de dialoog en vergelijkende studies leren we dat het niet helpt om alleen naar overeenkomsten te kijken.

Laten we eerst eens kijken wat respect eigenlijk inhoudt: Waar zoeken we naar als we in verschillende tradities naar visies zoeken die onderling respect bevorderen? Dat hangt natuurlijk van de traditie af waarin men staat, maar laten we eens beginnen. Hebben we respect voor een persoon? Daar valt iets voor te zeggen: we respecteren de onschendbaarheid van de mens als mens – althans in de Nederlandse cultuur, althans dat behoren wij te doen. Dat is een waarde. Daarom beschermen we ‘het leven’, ook als mensen geheel hulpbehoevend zijn. De meeste religieuze mensen zullen deze waarde ook toepassen in gevallen van vroege geboorten en moeizame levenseinden.

Respect voor de persoon omvat geen respect voor gedrag van een persoon. Er zijn talloze handelingen die wij afkeuren. Dat geldt ook van meningen: meningen die een ander onnodig kwetsen zullen de meesten niet respecteren – al is niet elke kritiek op anderen kwetsend. Ik kom uitvoeriger terug op de noodzaak om kritische vragen te kunnen stellen.

Er zijn dus twee grote problemen rond respect en burgerschap: 1) wie is mijn naaste?; voor wie draag ik verantwoordelijkheid en in welke mate?; 2) wat is de verhouding tussen respect en waarheid?; mag of moet ik soms de waarheid tonen ook al vindt iemand dat kwetsend? Deze beide vragen hangen nauw samen.

Laten dan nu eens kijken wat er vanuit de klassieke levensbeschouwelijke tradities over gezegd kan worden. Ik behoor nu eerst een aantal methodologische opmerkingen te maken en doe dat ook, maar wel heel kort. 1. We realiseren ons natuurlijk allemaal dat er binnen alle tradities grote onderscheiden bestaan in de manier waarop mensen hun levensvisie beleven. 2. Elke traditie en elk land heeft enorme ontwikkelingen doorgemaakt. In Nederland is de lijfeigenschap (slavernij van inwoners) vrij vroeg afgeschaft maar de slavernij (van anderen) weer aan de late kant. 3. Ik noem straks noties die min of meer in het hart van de traditie liggen – deze uitdrukking nodigt uit tot godsdienstwijzgerige discussies, maar daar gaat het vandaag niet om. 4. Als we straks vergelijken – een vast onderdeel van dialoog – moeten we niet het slechte van de ander met het goede van onszelf vergelijken. Wie de eigen traditie voorstelt zoals die het ‘goed’ doet en de andere met wat er mis gaat, krijgt niet de goden over zich heen maar de mensen: degenen die naast u zitten. 5. We moeten er dus mee rekenen dat het woord respect niet altijd dezelfde strekking heeft en ook niet steeds eenzelfde gewicht – en dat deze verschillen conflictueus zijn. Dat de gronden voor respect verschillend zijn, leidt tot verschillend gedrag en tot verschillende uitingen en verwachtingen. De ander voldoet niet altijd aan mijn verwachtingen qua respect en ik niet aan de zijne.

RELIGIES

Boeddhistisch

Ooit nam een Vietnamese boeddhist na een lang en goed gesprek in het Center for the Study of World Religions van Harvard afscheid met de woorden: ‘be a good Christian, and, I am sure, in your next life you will be a Buddhist.’ Als ik dit in een ontmoetingsbijeenkomst als deze wel eens vertel, reageert er altijd een aantal mensen ontzet: dat zo’n boeddhist zo onbeschoft kan zijn! Dat is gebrek aan respect, want hij plaatst zijn eigen religie boven de mijne; als ik een goed christen ben kan ik er mee door en word ik in een volgend leven als mens misschien wel boeddhist! Hij zegt in feite natuurlijk dat hij verder ontwikkeld is dan ik (en anderhalf miljard andere mensen). Zo kijkt hij naar andere mensen: Iedereen gaat een lange gang door vele levens heen. Je kunt bijleren en afleren. Wat je geboeid houdt en maakt dat je niet open genoeg leeft, is het karma dat je in vorige levens hebt opgebouwd. Die gehechtheden en die blindheid moet je overwinnen, zodat je vrij en spontaan wordt en adequaat kunt reageren. De zenmeester kijkt naar de leerling en ziet hoe die een stap verder kan komen op diens eigen levensweg – niet in zelfontplooiing maar in het realiseren van de leegte van het zelf en openheid voor de echte werkelijkheid. Als het menens is, is een zenmeester bikkelaar.

Omdat je anders naar mensen leert kijken, houdt respect dus ook iets anders in. Je respecteert iemand niet door hem of haar in gehechtheid te laten voortmodderen, maar je respecteert de persoon wel in die zin dat het een naaste is die een eigen gang door de geschiedenis gaat en zich op eigen wijze goed moet ontwikkelen. Hierin schuilt een sterk individualistisch element. De relationaliteit schuilt erin dat je – zonder zelf en zonder zelfontplooiing – voor 100% met de anderen verweven bent. In boeddhistische stromingen die menen dat mensen ook in andere levensvormen kunnen terugkomen, is er geen groot verschil in respect voor mensen en voor dieren.

Hindoe

In een presentatie tijdens het parlement der wereldreligies, Chicago 1993, beklom een samyassin het spreekgestoelte en begon te vertellen hoe zijn vrienden hadden gereageerd toen hij hun had gezegd dat hij naar Chicago zou afreizen. ‘Weet je niet dat er in die stad de meeste moorden van de hele wereld plaatsvinden?’, hadden ze hem gevraagd. Bepaalde buurten van Chicago waren zeker niet veilig, maar dat was niet wat de hindoes bedoelden. Ze zeiden: ‘daar is het grootste abattoir ter wereld!’ Vanwege reïncarnatie moet men evenveel respect hebben voor mensen als voor dieren. Vooral de brahmaanse stand is dan ook vegetarisch. Mensen die dieren mishandelen en zelfs eten, verdienen aanmerkelijk minder respect. Klassiek is (*in India!*) de orde van achting anders dan in de westerse cultuur. Een veel gebruikt voorbeeld is dat de klassen van regeerders en zakenmensen – vaak rijk – een lagere status hebben dan de brahmaanse klasse – dikwijls arm. Men heeft een andere meetlat voor achting: wat men hoog acht, ligt grotendeels anders dan wat men elders onder hoog en laag verstaat. Het gaat om verheffing van het zelf, maar die bestaat in een ontwikkeling die mensen helpt om dicht bij God of, zo men wil, vanuit de verbondenheid met het goddelijke, te leven.

Wat religie betreft, kent iedereen wel de kenmerkende hindoe visie dat alle religies paden naar de top van dezelfde berg zijn, en in die zin gelijkwaardig. Dit is een hindoe grond voor respect voor religies – en tegelijk onontkoombaar een kritiek op levensbeschouwingen die de goddelijke grond van de werkelijkheid miskennen. Deze vorm van respect wordt door veel anders-gelovigen als onprettig ervaren, omdat het anders-zijn van de ander wordt miskend. In een bijeenkomst van een onderzoeksproject *Religions View Religions* (visies vanuit religies op elkaar, over en weer) maakte een Nepalese boeddhist sterk bezwaar tegen wat hij als een hindoe overval beschouwde: van de Boeddha wordt zo een hindoe goeroe gemaakt, terwijl de Boeddha juist afscheid nam van de hindoe gedachten over de *atman* (zelf). Wat vanuit de hindoe visie respectvol is, is vanuit de andere visie niet respectvol.

Abrahamitische religies

De Abrahamitische religies hebben een gemeenschappelijke wortel in het verhaal van de schepping van de mens. In het boek Genesis is dat de schepping van de mens naar Gods beeld en in diens gelijkenis. In Genesis ligt de historische wortel van de gelijkheid van mensen. Die laatste toevoeging – *historische* wortel – is noodzakelijk, omdat ook het christendom veel ongelijkheid heeft gekend. Genesis doorbreekt in principe de stamculturen: onze morele verantwoordelijkheid geldt elk mens. Tegelijk maakt Genesis een nogal sterk onderscheid tussen mens en dier, waarbij de mens de schepping moet bewaren maar ook mag gebruiken. In veel hindoe en boeddhistische stromingen is er meer grond voor respect voor dieren, lijkt mij.

Het *jodendom* respecteert elk geloof in God dat zich naar de Noachitische geboden richt; kenmerkend daarvoor is geloof in een God en het houden van centrale universeel-geldige geboden. Daarom blijven veel joden sterk op zichzelf: zij houden de Thora met 613 geboden; de anderen hoeven dat niet. Joden kunnen anders-gelovigen dus heel goed respecteren – zolang ze geen polytheïst zijn.

Hetzelfde geldt voor veel *moslims*: men moet in God geloven – daarop wordt je na de dood geoordeeld. Je mag geen andere goden naast God hebben. *Alle mensen weten dit van nature*. Daarom respecteer je mensen. Uit respect voor je naaste maak je deze waarheid aan anderen bekend, maar je realiseert je wel dat er in de religie geen

dwang mag zijn.¹ Alle mensen die geloven moeten leven zoals God het wil; zijn wil is bekend gemaakt in de Koran en in de aanwijzingen voor het juiste leven die God aan de profeet Mohammed heeft gegeven. Daarom zijn Mohammed en zijn metgezellen voorbeeldig voor hoe mensen moeten leven.²

Voor het *christendom* ligt het wat ingewikkelder. De grond voor respect voor elk mens – ongeacht ras of begaafdheid – ligt in de schepping van de mens naar Gods beeld. Naar christelijke overtuiging is elk mens dus ook van nature potentieel gelovig. Daarom hebben veel theologen gezegd dat alle religieuze mensen God kennen en dat het Evangelie aanvult en verdiept – zodat christenen God beter *kunnen* kennen (of ze dat doen is een heel andere vraag). Anderen zijn van mening dat hiermee de betekenis van Jezus voor het godsbeeld niet voldoende uitkomt; deze christenen zullen zeggen dat hindoes en moslims God niet kennen of niet echt kennen omdat ze Gods liefde in Jezus niet kennen. Dit betekent dat christenen alle mensen kunnen respecteren maar wel een boodschap aan hen hebben.

SECULIERE LEVENSBESCHOUWINGEN

Naast deze religieuze visies op het leven zijn er een groot aantal seculiere levensbeschouwingen, met heel verschillende visies en vooral uiteenlopende ‘transcendenties’. Elke visie verklaart iets tot het meest omvattende of belangrijkste in het leven. Ik zal deze tradities heel kort aanduiden en houd het op *communisme*, *nationalisme*, *naturalisme* en *humanisme*.³

Marx ging het om de gemeenschap van mensen, en in zijn context benaderde hij de mens primair vanuit economische omstandigheden en als ‘arbeider’. Het transcenderende of wijdere perspectief waarin mensen staan, is hier de betere samenleving – transcenderend omdat hij de goede samenleving natuurlijk niet kon zien maar alleen hopen of voorspellen. Het communisme heeft dat heilsrijk met harde hand willen verwezenlijken en is het respect voor de individuele mens kwijt geraakt.

Nationalisme respecteert eigen volk eerst. Dit impliceert etnisch onderscheid dat de samenhang binnen een natie bevordert, maar anderen van volledige deelname uitsluit. Respect voor anderen is hier dus beperkt. In stamculturen had en heeft men soms (of meestal) geen morele verantwoordelijkheid voor anderen dan voor leden van de eigen groep. De ontwikkeling van sociale democratieën vanuit voormalige stam- of clanculturen kost dan ook veel tijd. Ook in ons land kennen we nu weer een stevige richting van ‘eigen volk eerst’ met bijbehorende angst voor vreemdelingen die gegroeide patronen doorbreken.

Naturalisme wordt in het publieke domein niet vaak als een afzonderlijke levensbeschouwing aangemerkt, maar is intussen wel wijd verspreid. Respect voor andere mensen is in de loop van de evolutie ontstaan door natuurlijke selectie. Een complexe samenleving als de onze overleeft alleen als mensen samenwerken en dat vergt dat we elkaar respecteren. De ‘transcendentie’ ligt in deze visie dus in het proces van overleven van de soort, mensen. Zolang meegevoel met anderen helpt, overleven sociale mensen beter dan anderen. Respect is dus een ‘vriendelijke’ wending van de ‘struggle for life’, maar misschien een tijdelijk verschijnsel.

Het *humanisme* gaat een andere weg. Het kent aan de mens een bijzondere waarde toe, het *humanum*. Respect voor andere mensen berust dus niet op hun functie

¹ Koran 2:256. Zie Johan Bouman, *Gott und Mensch im Koran*, WBG Darmstadt, 1977, 20.

² Zie bijv. Fatih Okumus over Mohammed als voorbeeld, in: *In het spoor van Jezus en Mohammed*, Zoetermeer, Meinema, april 2008.

³ Daargelaten allerlei overlappingen en positieve of negatieve beoordelingen ervan in de samenleving.

(bijvoorbeeld als arbeider of nuttig lid van de samenleving) maar op hun intrinsieke waarde – afgezien van enige kwaliteit of gebrek. Het humanisme heeft twee historische bronnen, in de eerste plaats het bijbels humanisme en in de tweede plaats vanuit de Griekse oudheid de nadruk op de menselijke rede. De mens werd eeuwenlang in Europa als *animal rationale* beschouwd: een redelijk beest. Met het woord ‘beest’ in plaats van ‘dier’ geef ik stilzwijgend al kritiek: het redelijke dier bleek soms een beest. Het humanisme kent dan ook meer vormen. Sommige zetten de ratio bovenaan, anderen hebben een ruimer begrip van menselijkheid met meer relationaliteit. In die laatste stroming wordt een mens ook minder individualistisch gezien en meer als persoon in een gemeenschap. De grond voor wederzijds respect ligt in het humanum. Daarom is respect primair respect voor de individuele persoon en diens vrijheid. De transcendentie is ‘het humanum’ – en dat is transcendent aan de enkele persoon en niemand kan geheel vaststellen wat het is, en daarom is het een kritische instantie waarover wij niet kunnen beschikken.

AFSLUITEND

Zo zien we dat de meeste van deze tradities gronden hebben voor respect voor de mens. Dat is het goede nieuws. Het ‘slechte’ nieuws is dat de redenen waarom men de mens respecteert, wijd uiteenlopen en dat de inhoud van het respect verschilt. De visies verschillen: tegenover elkaar staan bijvoorbeeld hindoeïsme en humanisme enerzijds en boeddhisme anderzijds: het zelf als kern (humanisme: de persoon, hindoeïsme: verbonden met brahman) en daartegenover de boeddhistische idee dat de misplaatste gedachte van een zelf te zijn of te hebben de bron van leed en conflicten is. *De waarneming van de ander is dus altijd verbonden met ideeën over wat de ander als mens is en in welke verbanden zij staat.* Daarom is respect altijd verbonden met waarheid als inzicht in het leven als geheel. En daarom is respect een waarde naast andere waarden en dus nooit geheel onbegrensd.

Ik ga verder voorbij aan communisme, nationalisme en naturalisme – ik denk dat die stromingen geen gronden voor werkelijk respect zijn. Maar ook als er goede gronden voor respect zijn, staat respect niet los van inzichten in wat ‘de mens’ is. Iemand die gelooft dat mensen na hun dood door God worden geoordeeld, heeft in beginsel de verantwoordelijkheid om een ander te waarschuwen voordat het te laat is. Voor iemand die gelooft dat elk mens een ‘blanke’ pit heeft – zo drukte men dat vroeger uit –, houdt respect een andere houding ten opzichte van andere mensen in dan voor iemand die ervan uitgaat dat de mens aan van alles gehecht is en daardoor niet goed in staat de echte belangen van zichzelf en anderen te zien. Deze verschillende percepties van ‘de ander in het grotere verband’ zijn de oorzaak van conflicten, zoals de discussie rondom de vrijheid van meningsuiting (en de vrijheid om anderen te kwetsen) enerzijds en de kritiek op decadente westerse waarden anderzijds. In de huidige wereldsamenleving zijn deze conflicten niet meer tot ons kleine land beperkt. ‘Oost’ en ‘West’ zijn niet langer gescheiden. Dat is weliswaar bekend maar deze cultuurverschuiving hebben we nog lang niet verwerkt. Ook onder goedwillende mensen zijn er aanmerkelijke verschillen inzake wat respect inhoudt – men leze de kranten. Echte normen en waarden spreken niet vanzelf. Socrates wordt met reden aangevoerd als een van de ‘bronnen’ van de Westerse cultuur, maar juist hij werd door de overheid – niet door een ‘terrorist’ – ter dood gebracht omdat hij het landsbelang zou schaden. Hij verdedigde zich met een beroep op ‘transcendentie’: hij

meende de godheid meer gehoorzaamheid verschuldigd te zijn dan de overheid van zijn stad. Dat vond hij een redelijk inzicht.⁴

We staan voor een paradox. De overheid moet geen levensbeschouwing bevoordelen en moet ervoor zorgen dat we respectvol met elkaar omgaan. Maar diezelfde overheid is voor de bronnen van respect op andere tradities aangewezen – zoals het ooit mooi door Ernst-Wolfgang Böckenförde, rechter in het Duitse Bundesverfassungsgericht, is gezegd: de vrije gesecculariseerde staat leeft uiteindelijk van vooronderstellingen die hij zelf niet kan garanderen.⁵ Dat wil zeggen dat de samenleving en de overheid voor deugden en waarden op uw aller tradities en op u samen in gesprek zijn aangewezen. De overheid staat niet op eigen benen. In de plurale cultuur moeten we nu opnieuw bedenken hoe we de verhouding tussen levensbeschouwelijke tradities (met hun normen en waarden) en de overheid het beste vorm kunnen gaan geven.

Zonder verdere bronnen en verinnerlijking verliezen ook de grondwaarden van onze samenleving hun rijke inhoud. Daarom is de dialoog tussen mensen van uiteenlopende richtingen broodnodig. De praktijk leert dat de dialoog kan beginnen met zoeken naar hetgeen waarover je het eens bent. De praktijk leert ook dat als je daarbij blijft staan en het niet aandurft om de ingrijpende verschillen die er ook zijn te bespreken, de dialoog niet verder komt. Ten eerste niet omdat mensen zich niet serieus genomen voelen in hun geloof en de orthodoxe groepen afhaken. Ten tweede niet omdat mensen de dialoog niet serieus vinden: dialoog is vaak te vredig terwijl de wereld vol is met conflicten. Ik heb veel dialoog-bijeenkomsten meegemaakt en mede georganiseerd en te vaak gehoord dat iedereen het goed bedoelt en we het ten diepste eens zijn.⁶

Ik denk dat de voornaamste reden voor de ‘softe’ dialoog is dat we bang zijn voor de kritische vragen van de ander. En nog een slag dieper: ik denk dat we ten diepste bang zijn dat onze kritische vragen aan een ander als een boemerang op onszelf terugslaan. Als ik u een lastige vraag mag stellen in een echt gesprek – dus niet in een ‘debat’ of discussie maar in een open en echt gesprek waarin het om wederzijds begrip gaat – dan kan dat alleen als ik ook voor uw lastige vragen open sta. Die mate van openheid is er alleen als ik bij mijn kritische vragen (‘maar hoe denken jullie dan over...?’ en ‘wat er komt er dan terecht van...?’) tegelijk denk ‘gaat bij ons alles goed?’ en ‘hebben wij het antwoord op alle vragen?’ Hier gaat het niet om relativisme maar, in tegendeel, om waarheid. Echt respect gaat samen met de (echte, diepere) waarheidsvraag. Daarom vergt dialoog ook – in goede sfeer – kritische vragen en die vergen ook zelfkritiek. Dat willen we vaak niet. Respect voor een ander gaat niet zonder zelfonderzoek. Ik zou u lange lijsten van de goedwillende verklaringen die zijn opgesteld kunnen aanleveren, maar religie staat in het land bekend om conflicten – en om die op te lossen kunnen we niet om de lastige vragen heen. Als de lastige vragen aan een ander samengaan met zelfkritiek en we ook luisteren naar de kritische vragen van de ander, dan ontstaat een echt gesprek.

⁴ Plato, ‘Apologie’ 29d; zie ook 38-39 (bijvoorbeeld in: Plato, *Verzameld Werk*, I, vertaling X. de Win, Haarlem, Tjeenk Willink & Zoon, 1965, 243, 255).

⁵ ‘*Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann.*’ Deze uitspraak is het uitgangspunt van vele onderzoekers op het gebied van waarden-politiek-levensbeschouwing, die niet uitgaan van wat in de Westerse discussie als ‘het liberale mensbeeld’ bekend staat.

⁶ Dat is niet het geval; zie bijvoorbeeld: Shinryo Takada (Kyoto), ‘Is “Theology of Religions” Possible in (Pure Land / Shin) Buddhism? The “Shock of Non-Being” and the “Shock of Revelation”’, in: Jerald D. Gort *et al.* (eds.), *Religions View Religions* (Amsterdam/ New York, Rodopi, 2006), 21-44; en Krishna Bhattachan, ‘Nepalese Buddhists’ View of Hinduism’, in: *a.w.*, 227-239.

‘In vrijheid verbonden’, Utrecht, 23 januari 2008
(H.M.Vroom is hoogleraar godsdienstwijsbegeerte, coördinator van het Centrum voor islamitische Theologie en van het onderzoeksthema ‘Religies in het Publieke Domein’ van het onderzoeksinstituut VISOR aan de Vrije Universiteit.)